

Yusif QAZIYEV
*276 saylı məktəbin ali kateqoriyalı müəllimi,
pedaqoji elmlər namizədi*

AZƏRBAYCANDA MƏKTƏB KİTABXANALARININ İNKİŞAF TARİXİNDƏN

V əsrin əvvəllərində Albaniyada 52 hərfdən ibarət alban əlifbası tərtib olunduqdan sonra kilsənin ixtiyarında olan əyan və ruhani uşaqlarının təhsil alması üçün məktəblər açılır, orijinal əsərlər yazılır, kitabların üzü köçürülür, məktəblər yanında kitablar toplanırdı (1, s.116-117).

Mənbələrdə alban əlyazmalarında məktəblər nəzdində külli miqdarda dastan kitabları və 5 növ ədəbiyyat nümayiş etdirildiyi qeyd edilir: a) dini etiqa ədəbiyyatı, b) hüquqşünas ədəbiyyatı (kanonlar və qanunlar), c) tarixi salnamə və xronoloji ədəbiyyat, ç) bədii ədəbiyyat, d) qrammatika ədəbiyyatı. Kilsələr və məktəblər yanında şagirdlər göstərilən elm sahələrinə aid kitablardan mütaliə edirdilər (1, s.305-306). Lakin alban məktəbləri ərəb işğalı dövründə dağıldı və kitablar məhv edildi.

Ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra islam dinini təbliğ etmək məqsədi ilə məscidlər açır, məscidlər yanında müsəlman məktəbləri - məktəb və mədrəsələr təşkil edirdilər (3). Bu məktəblərin nəzdində kitabxanalar yarandı. Məktəblərdə azərbaycanlı uşaqlar ərəb dilində yazılmış Qurani oxuyur, elementar hesab və yazı vərdişləri öyrənirdilər. XI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda müsəlman məktəblərinin yeni yüksək tipi - mədrəsələr yarandı. Mədrəsə kitabxanalarında ilahiyyat kitablarından başqa dünyəvi elmlərə – astronomiya, tibb, fəlsəfə, riyaziyyat və s. fənlərə dair kitablar toplanırdı (1, s.141-143).

XII əsrdə Azərbaycanda Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani kimi şairlər yazıb-yaratmışlar. Məktəb və mədrəsələrdə təşkil edilən kitabxanalar onların əsərləri ilə bir daha zənginləşirdi. Azərbaycan alim və ədiblərinin, mədəni-maarif işçilərinin mövcud şəxsi kitabxanalarından şagirdlər və yaşlı adamlar istifadə edirdilər. XI əsrin görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Xətib Təbrizi haqqında deyilirdi: “Ədəbiyyatı yaxşı bilən bu alim Abbasilər dövründə Bağdadda kitabxana sahibi, Nizamiyyə mədrəsəsində ümumi-ədəbiyyə müdərrisi və bir çox alimlərin müəllimi olmuşdur (3).

Nizami Gəncəvinin şəxsi ev kitabxanasının olmasını Sultan Toğrulun Gəncəyə gəldiyi zaman etdiyi müraciətdən görürük: “Böyük və möhtərəm şair... kitabxanasına baxmaq üçün icazə versəydi, mən özümü tarixi bir şərəfə nail olmuş hesab edərdim” (18).

XI-XII əsrlərdə məktəb, mədrəsə və şəxsi kitabxanalarla yanaşı, ictimai kitabxanalar da mövcud olmuşdur.

Xaqani o dövrdə böyük bir kitabxana olması haqqında məlumat verir:

*Gördü ki, bələdəm hər nişanəyə,
Apardı bir böyük kitabxanəyə,
Gördükdə olmuşam doğrudan heyran,
Oxutdu əvvəlcə “Xələqəl insan” (15).*

1258-ci ildə Marağa şəhərində rəsədxana tikilir. Nəsirəddin Tusinin rəhbərliyi ilə buraya 400.000 kitab toplanır (17).

Atabəy Məhəmmədin vəziri olan Xacə Əbülqaim Rəbibəddinin Təbrizdə böyük bir kitabxanası olmuşdur (19).

Monqol işğalçıları dövründə bu tip məktəblər və onların kitabxanaları darmadağın edildi. K.Marks monqol işğalçıları dövründən bəhs edərək yazırdı: “...incəsənət, zəngin kitabxanalar, mükəmməl kənd təsərrüfatı, saraylar və məscidlər - hər şey yerlə yeksan edilirdi (6). Monqol istilasının başlanması ilə müsəlman mədəniyyəti böyük iflasa uğrasa da, zaman keçdikcə geniş ərazini əhatə edən dövlət aparatını əldə saxlamaq üçün monqolların özləri yerli mədəniyyətə, eləcə də islam dininə böyük ehtiyac hiss edirdilər. Bu məqsədlə monqol işğalından təxminən 75-80 il sonra Qazan xan Azərbaycanın bir çox şəhərlərində məscid, məktəb, mədrəsə və ali tipli müəssisələr tikdirməyə başladı.

XIV-XV əsrlərdə Azərbaycanda təşkil edilmiş məktəb, mədrəsə və ali tipli təhsil müəssisələri nəzdində isə kitabxanalar vardı. Alimlər tərəfindən yazılmış, məşhur xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş, müzəhhiblər və nəqqaşlar tərəfindən haşiyələrlə bəzədilmiş kitablar burada saxlanılırdı. Hər bir mədrəsənin kitabxanasında tədris tdlən fənlərin təmayülünə uyğun kitablar olurdu. Məktəb müəllimsiz ola bilmədiyi kimi, mədrəsə də kitabxanasız deyildi (19).

Mədrəsə kitablarının kitab fondu vəqf hesabına artırdı. Hər bir mədrəsə kitabxanasında 100-200 kitab olurdu. Məktəblərdə isə vəziyyət başqa cür idi. Hər bir şagird valideynin icazəsi ilə məktəbə bir kitab gətirməli idi.

XIV-XV əsrlərdə məktəb və mədrəsə kitabxanalarının fondu bu cür idi: Quran, şəriət kitabları, Şafei və hənəfi təriqətlərinə dair fiqh, təfsir, hədis kitabları, dini-idealist fəlsəfi əsərlər. Burada Nizaminin, Xaqaninin, Sədinin əsərləri, Qazan xanın vəziri, məşhur alim Rəşidəddin Fəzlullahın 24 cildlik “Əl-Əhyavəl asar” əsəri, Əvhədi Marağayinin “Dəhnamə”, şair Əlinin “Qisseyi Yusif” dastanı, Həsənoğlunun “Divan”ı, Nəsirəddin Tusinin əsərləri də var idi (2).

Şagirdlər kitabı, müəllimə böyük həvəs və maraq göstərirdilər. Onlar 10 dinar tapdıqda belə kitab alırdılar və ondan istifadə edirdilər. Şagirdlər müstəqil müəllimə etməyi bacarırdılar (2).

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda kitabxanaçılığın inkişafı əvvəlki dövrlərə nisbətən üstünlük təşkil edirdi. “...Hələ XVI əsrin əvvəllərində I Şah İsmayıl özünün Təbrizdəki sarayında və Səfəvilərin ruhani mərkəzi olan Ərdəbildə böyük kitabxanalar təsis etmişdir. Ölkədə qədim əlyazmaları, məşhur şair və alimlərin əsərləri toplanırdı. Məşhur xəttatlar onların əsərlərinin üzünü köçürür, Azərbaycan miniaturçuları isə onlara bəzən möhür vururdular. Azərbaycan us-

taları kitabların ömrünü uzatmaq üçün dəri və başqa möhkəm materiallardan nəfis cildlər hazırlayıb, kağız, mürəkkəb və rənglərin keyfiyyəti qayğısına qalırdılar. Dövlət vəqf hesabına, ayrı-ayrı şəxslər isə şəhər və kəndlərdə yeni-yeni məktəb və mədrəsələr açıb, kitabxanalar təşkil edirdilər. Onu demək kifayətdir ki, XVII əsrin ortalarında (1647-ci ildə) yalnız Təbrizdə 47 mədrəsə fəaliyyət göstərirdi (3). Hətta ayrı-ayrı müəllimlər öz evlərində məktəb və kitabxana təşkil edirdilər. Belə məktəblərin sayı Təbrizdə 600-ə çatmışdı (20).

Bu dövrdə məktəb və mədrəsələrin kitab fondunu dini dərsliklər, hesab, həndəsə, cəbr, astronomiya, təbabət, fəlsəfə, tarix (Mirxondun “Rövzət-üs-səfa” əsəri), coğrafiya, ədəbiyyat dərslikləri, Sədinin “Gülüstən” və “Büstan”ı, Hafizin “Divan”ı, Füzulinin “Leyli və Məcnun”u, Caminin əsərləri, Nəsirəddin Tusinin əsərləri, Aristotel, Evklid, Arximed və Qalileyin əsərləri, İsgəndər Münşinin “Tarix-i-ələm-ərayi Abbasi” əsəri, Məhəmməd Tahir Vahidin “Abbasnamə” əsəri, Azərbaycan filosofu Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabağının əsərləri və digər görkəmli Azərbaycan və fars xadimlərinin əsərləri təşkil edirdi. Hətta Qarabağının əsərləri Orta Asiya mədrəsələrində də öyrənilirdi (1).

Məktəb və mədrəsələrin kitab fondu şagirdlərin öz zəhmətləri hesabına da artırdı. Belə ki, yaxşı xətti olan şagirdlər oxuduqları müddət ərzində müxtəlif əsərlərin üzünü yaxşı xətlə köçürüb, gündə 10 dinar əmək haqqı alıb, onunla dolanıb və təhsil xərclərini çıxarırdılar (20).

Şagirdlər bədii yaradıcılıqla məşğul olub, sinifdən xaric mütləq yolu ilə biliklərini zənginləşdirirdilər. 1633, 1636, 1639-cu illərdə Azərbaycana və İrana səyahət etmiş alman Adam Oleari Azərbaycanın məktəb və mədrəsələrində oxuyan şagirdlərin dərindən sonra çox həvəslə və maraqla bədii yaradıcılıqla və sinifdən xaric mütləq ilə ciddi məşğul olduqlarını qeyd edərək göstərirdi ki, şagirdlər Hafiz, Xaqani, Şəms Təbrizi, Nəsimi, Nəvai, Şahidi, Dəqiqi, Cami, Valeh və b. Azərbaycan və fars şairlərinin əsərlərini öyrənirdilər (26).

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin tənəzzülə uğraması ilə əlaqədar məktəb və mədrəsələrin kitabxanaları dağıldı. Arasıkəsilməz İran-Türkiyə müharibələrində kitablar qarət edilirdi. Lakin XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan xanlıqları meydana gəlməyə başladı. Ayrı-ayrı xanlıqlar öz paytaxtlarında (Şamaxı, Şəki, Gəncə, Təbriz, Naxçıvan, Quba, Bakı və s.), digər şəhər və kəndlərində yeni məktəb, mədrəsə, dünyəvi məktəblər təşkil edib, onların nəzdində kitabxanalar yaradırdılar.

Bu dövrdə məktəb və mədrəsə kitabxanalarının kitab fondu coğrafiyaşünas Zeynalabdin Şirvaninin, tarixçi Əbdürrəzzaq bəyin, Arif Təbrizinin, Arif Şirvaninin, Ağa Məsih Şirvaninin, Nəbinin, Baba Şirvaninin, Xəstə Qasımın, Molla Vəli Vidadinin, Molla Pənah Vaqifin və başqalarının əsərləri ilə bir daha zənginləşirdi. Şagirdlər mütləq prosesində bədii yaradıcılıqla da məşğul olub, şeirlər yazırdılar (1).

Çar Rusiyası Şimali Azərbaycanın istilasına nail olduqdan sonra məktəb və mədrəsələrdən başqa qəza, şəhər, müsəlman və s. tipli məktəblər açıldı. İstila dövründə təşkil edilən məktəb və mədrəsə kitabxanalarında kitablar əlverişsiz otaqlarda və guşələrdə pis vəziyyətdə saxlanırdı. Kitab fondunun mühafizə edilməsinə və saxlanılmasına məktəbdarlar rəhbərlik edirdi. Məktəb və mədrəsə kitabxanalarının sayına və kitab fonduna gəldikdə, bu barədə arxiv sənədlərində, dövrü mətbuatda dəqiq məlumat azdır. Yalnız kitab fondunu təşkil edən kitabların məzmununa, bəzi məktəb və şagirdlərin sayına dair məlumatlara rast gəlmək olar. Bunlar da müəyyən dövrlərdə gah azalmış, gah da çoxalmışdır. 1842-ci ildə məscid məktəblərinin sayı Xəzər vilayətində 605 (şagirdlərin sayı 637) olmuşdur (10). Ancaq mədrəsələrin sayı haqqında məlumat yoxdur.

Məktəb və mədrəsə kitabxanalarında ana dilində uşaqların yaş və bilik səviyyələrinə uyğun dərslik və bədii ədəbiyyat kitabları tamamilə yox idi. Bu tədris müəssisələrində əsas dərs kitabları “Çərəkə”, “Quran”, bunları bitirdikdən sonra isə farsca yazılmış Sədinin “Gülüstan” və “Büstan”ı, Hafizin “Divan”-ı, “Nisab”, “Tənbeh-qafil”, “Tarixi-Nadir”, “Came-Abbas” və s. idi. Sinifdən xaric mütləq üçün “Əhmədiyyə”, “Məhəmmədiyyə” və sair əfsanəvi nağıl və hekayələrdən ibarət kitablar oxunurdu (5).

Şagirdlər bədii ədəbiyyatın mütləqsinə də xüsusi maraq göstərir, bədii yaradıcılıqla məşğul olurdular. Bu münasibətlə İ.Şopen 1837-ci ildə “Ermənistan vilayətində maarifin vəziyyəti haqqında” adlı məqaləsində yazırdı: “Gəncələr bədii ədəbiyyatla daha çox məşğul olurlar. Onlardan bir çoxu Rudəki, Firdovsi, Ənvəri, Nizami, Cami, Hafiz, Sədi və digər məşhur söz ustalarının əsərlərini əzbərdən bilirdilər. Hətta bəzi orijinal şairlər İrəvan muzlarını ilhama dəvət edir və müxtəlif hadisələrə həsr edilmiş xüsusi şeirlər qoşurdular. Öz əqlini poeziyanın ən əsas cəhətlərinə həsr edən bir mirzə isə özünə Mirzə Bülbül təxəllüsü götürmüşdür” (22).

Məktəb kitabxanalarında kitab və digər tədris vəsaitlərinin çatışmazlığı şəraitində şagirdlərin sinifdən xaric mütləqsinin bu deyilən keyfiyyəti öz başına yaranmamışdır. Dövrün qabaqcıl müəllim və alimləri, mütəfəkkir və yazıçıları istilalar dövründə şəxsi kitablarını mühafizə etməklə yanaşı, şagirdlərin sinifdən xaric mütləqələrinə geniş əhəmiyyət verir, azərbaycanlı uşaqların təlim-tərbiyəsinə himayədarlıq edir, onları bədii yaradıcılığa alışıdırırdılar.

Belə maarifçilərdən biri də A.Bakıxanov (1794-1846) olmuşdur. Onun Bakı və Quba şəhərlərində zəngin kitabxanaları var idi. Bu kitabxanalarda qiymətli əlyazmalar və çap kitabları saxlanırdı. Alim öz kitabxanasındakı kitabların hamısında bu cür mənalı qeydlər etmişdir: “Neməti başəd kitabı-dilguşə” (“Ürək açan kitab nemətdir”), “Əlanəli fəşəyagunə kəmə kane miceyri” (“Bu gün mənimdir, sonra başqalarının olacaq”).

A.Bakıxanovun ədəbi yaradıcılığı və kitabxanası o zaman Avropa və Rusiyanın bir çox alimlərini maraqlandırmışdır. Fransız səyyahı qraf Süzanne,

Kazan Universitetinin professoru İ.N.Berezin 1840-cı ildə Zaqafqaziyaya səyahət etdikləri zaman Qubaya da gəlmiş, Bakıxanovla və onun kitabxanası ilə tanış olmuşdular. İ.N.Berezin A.Bakıxanovun Bakıdakı zəngin kitabxanasında ki əlyazmaların siyahısını tutaraq, onu 1843-cü ildə Kazanda “Dağıstan və Zaqafqaziyaya səyahət” adlı əsərinin əlavəsində çap etmişdir. Bu kitabxanada Nizami, Cami, Savəci, Saib Təbrizi, Nəvai, Əttar, Ənvəri, Hafız, Münşi, A.Bakıxanov və başqalarının 253 nüsxədən ibarət qiymətli əlyazmaları var imiş (4).

Şübhəsiz, A.Bakıxanovun bu şəxsi kitabxanası Azərbaycanda kitabın və kitabxanaçılığın inkişafında böyük rol oynamış, o zamankı Azərbaycan ziyalıları bu zəngin kitab xəzinəsindən istifadə etmişlər.

A.Bakıxanovun kitabxanalarında uşaq mütaliəsinə dair ədəbiyyat az olsa da, o öz pedaqoji yaradıcılığında şagirdlərin sinifdən xaric mütaliəsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Belə ki, “təlim kitablarının dilcə uşağın yaş və bilik səviyyəsinə müvafiq olmamasını, onların bəzilərini dərs deyən müəllimin də başa düşməməsini gören A.Bakıxanov özü təşəbbüs edib, uşaq və gənclərin mütaliəsinə xidmət göstərən “Təhzibül-əxlaq” və “Nəsəyeh” əsərlərini yaratmışdır, digər tərəfdən isə tərcümələri vasitəsilə bu sahədəki boşluğu doldurmuşdur (8). Onun Kırılovdan etdiyi tərcümələr o zamankı uşaq ədəbiyyatını daha da zənginləşdirmişdir. Məşhur ədəbiyyat tarixçilərindən olan F.Köçərli Bakıxanovun tərcüməsi haqqında yazırdı ki, bizim şairlərin bir neçəsi “Eşşək və bülbül” adlı təmsili uşaqlar üçün tərcümə etmişdir: lakin onlardan heç kəs həmin təmsili Bakıxanov qədər gözəl, bədii, sadə, ustalıqla tərcümə edə bilməmişdir. Bu gözəl şairənə tərcümə bizim dərslərlərin bəzəyi ola bilər (21).

Uşaq mütaliəsi ilə dərindən maraqlanan A.Bakıxanov məktəbdə uşaqların mütaliəsinə kimlərin rəhbərlik edəcəyini, hansı siniflərdən mütaliyəyə başlamaq lazım olduğunu da göstərmişdir. Belə ki, o, Bakıda azərbaycanlı uşaqlar üçün dünyəvi təhsil məktəbi açmağın müfəssəl bir layihəsini tərtib edərək onu Qafqazın o zamankı baş hakimi olan general V.Q.Rozenə təqdim etmişdir. Layihə belə adlanırdı: “Mayor Abbasqulu ağa Bakıxanovun 1832-ci il fevralın 20-də tərtib etdiyi müsəlman məktəbinin təsis edilməsi layihəsi”. “Layihə”nin 3-cü maddəsində şagirdlərə özünün zəngin kitabxanasından istifadə etməyə icazə verir. Həmçinin “layihə”də Bakıda təsis ediləcək müsəlman məktəbinin tədris planında müxtəlif bədii əsərlərin tədrisini II və III siniflərdə nəzərdə tutur. O, bu məsələnin həyata keçməsi üçün məktəbdə kitabxana ştatına yer verir (8).

Çarizmin müstəmləkə siyasəti ilə əlaqədar olaraq A.Bakıxanovun bu layihəsi 15 il gecikdi və Azərbaycanda ilk müsəlman məktəbi 1849-cu il aprelin 10-da Gəncədə açıldı (1, 23). Tiflisdə isə ilk müsəlman məktəbi 1847-ci ildə təsis edilmişdir.

Bu dövrdə Tiflis gimnaziyasının Azərbaycan dili müəllimi, görkəmli marifətpərvər şair Mirzə Şəfi Vəzəh şagirdlərin sinifdən xaric, mütaliəsinə ciddi fikir verərək tədrisin ana dilində aparılmasını irəli çəkmişdi. O, İ.Qriqoryevlə

birlikdə dili sadə və bədii, uşaqların yaş və bilik səviyyələrinə uyğun “Müntəxəbat” dərsliyini, məktəblilər üçün “Tatar-rus lüğəti” kitabını tərtib etmişdi (19). Azərbaycan dilində ilk dəfə tərtib olunmuş, geniş məzmunlu bu dərslik və lüğət kitabı o zamankı məktəb, mədrəsə və yeni yaranan müsəlman məktəblərinin kitabxanalarına böyük hədiyyə idi.

XIX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq yeni müsəlman məktəbləri yaranmağa başladı. 1847-1856-cı illərdə Zaqafqaziyada 12 (Tiflisdə 2, Gəncədə 1, Şuşada 1, Nuxada 1, Şamaxıda 1, Bakıda 1, Lənkəranda 1, Dərbənddə 1, Zaqatalada 1, Teymurxan-Şurada 1, Salyanda 1 müsəlman məktəbinin nəzdində kitabxanalar təşkil edildi (11). Məktəb mədrəsə, yeni müsəlman məktəblərinin kitabxanaları məktəblər, məscidlər nəzdində və ya şəxsi evlərdə yerləşirdi. Kitab fondunun mühafizəsinə məktəbdarlar rəhbərlik edirdi (17).

Bu dövrdə məktəblərdə kitabxanaçı ştatının olmaması kitabxana fondlarının mühafizəsinə, onlardan istifadənin kefiyyətinin yüksəldilməsinə və onların təliminə öz mənfi təsirini göstərirdi. Məktəb kitabxana fondlarının komplektləşdirilməsinə dövlət vəsaiti ayrılmırdı. Bu səbəbdən də məktəb kitabxanalarının fondu şagirdlərin ədəbiyyata olan tələbini ödəmirdi.

Məktəb, mədrəsə və müsəlman məktəblərində kitab və dərslikləri, digər dərs vəsaitlərini məktəbi açan şəxs öz hesabına əldə edirdi (11). Kitablار məzmunca keyfiyyətsiz, sayca az idi.

Yeni yaranan müsəlman məktəbləri və onların kitabxanalarının təşkili, müəllimlərin əmək haqqı və sair xərclər camaat tərəfindən toplanmış ianə hesabına olurdu. Yalnız rus dili müəllimi dövlət hesabına - canişinin büdcəsindən əmək haqqı alırdı. Müsəlman məktəblərinin kitabxanaları acınacaqlı vəziyyətdə idi, kitablار çatışmırdı. Azərbaycanda mövcud olan məktəb, mədrəsə və müsəlman məktəblərinin kitabxanalarında mövcud olan kitablارın əksəriyyəti Türkiyə və İrandan gətirilirdi. Hətta rus dilində olan kitab və sair tədris vəsaitləri də çatışmırdı. Bu da çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətinin təzahürü idi.

Bu mülahizəni arxiv materialları da təsdiq edir. Zaqafqaziya ölkəsinin müfəttişi Məhəmməd Əfəndi Müftizadənin Qafqaz canişini baş idarəsinin rəisinə Tiflis müsəlman məktəbinin yenidən təşkili haqqında yazdığı 14 mart 1863-cü il tarixli məlumatında müsəlman məktəblərinin kitabxanalarında kitablارın çatışmaması və yox dərəcədə olması haqqında geniş izahat verilir. Tiflis müsəlman məktəbinin yenidən təsis haqqındakı vəərəqədə qeyd edilir: “Məndə Vostokovun 1 ədəd qrammatika kitabı, Qalaxovun bir hissə müntəxəbatı, Zuyevin üç hissə tarix kitabları vardır. Mən işlədiyim vaxtdan bəri tədris vəsaitlərindən coğrafiya xəritəsi və Zolotovun qarşılıqlı təlim cədvəli əldə edilmişdir ki, axırıncı qeyd edilən tədris vəsaitinin istifadəsi 4 ildən artıqdır, ... bu dərs ilində də şagirdlər çətinliklə həmin tədris vəsaitlərindən oxuyurlar ki, bununla təlim ləngiyir. Baxmayaraq ki, mən bu haqda müdiriyyətə məlumat vermişəm, ancaq hələlik mənim xahişimin yerinə yetirilməsi nəzərə alınmamışdır” (12).

Tiflis müsəlman məktəbləri popeçitelinin (müdirinin) müsəlman məktəblərinin vəziyyəti haqqındakı 9 sentyabr 1863-cü il tarixli məktubunda qeyd edirdi: “Mən şəxsən Tiflis müsəlman məktəblərində tədris vəsaitlərinin-kitabların, ölkə xəritələrinin, qlobusların və şairlərin çatışmamasını, eləcə də pis vəziyyətli mebelin olmasını fürsət tapıb yəqin etdim və mənim fikrimcə, göstərilən əşyaların əldə edilməsi üçün hər məktəbə 500 rubl buraxmaq zəruridir. Şagirdlər üçün Şərq dillərində lazım olan kitabları bizim missiyalar vasitəsi ilə İrandan, Türkiyədən gətirmək olar... Rus dilində olan kitabları və başqa tədris vasaitlərini Peterburqdan satın əldə etmək mümkündür” (12, v.31).

Müsəlman məktəblərinin (məktəb, mədrəsə və yeni yaranan, müsəlman məktəbləri) maddi bazasının acınacaqlı vəziyyətini çar Rusiyasının məmurları da mətbuatda etiraf edirdilər. Qafqaz təhsil dairəsi popeçitelinin 1882-ci il hesabatında deyilirdi: “Qafqaz üzrə 1920 müsəlman məktəbi olmuşdur. Bunlardan 108-i Tiflis quberniyasında və Zaqatala dairəsində, 377-si Gəncə quberniyasında, 301-i Bakı quberniyasındadır. Göstərilən məktəblərin əksəriyyəti olduqca qaranlıq, soyuq, rütubətli, pis binaya və lazımsız mebelə malikdir” (17).

Bu məktəblərin kitabxanalarında kitab fondu yox dərəcəsində idi. Dövri mətbuatda yazılırdı: “S.Ə.Şirvaninin təşəbbüsü ilə 1874-cü ildə açılmış Şamaxı məclis məktəbinin kitabxanası 7 il ərzində heç bir tədris vəsaiti əldə etməmişdi. “Şagirdlərin sayı 20-ni ötür, rus dili və hesab müəllimi yoxdur, heç bir tədris vəsaiti yoxdur, tatar (Azərbaycan - Y.Q.) dili müəllimi heç bir əmək haqqı almır, bir sözlə nə məclis, nə də camaat tərəfindən heç bir yardım yoxdur” (16).

Müsəlman məktəblərinin kitabxanalarında kitab fondu necə idisə, təlim keyfiyyəti və təhsil də elə idi. Qafqaz təhsil dairəsi popeçitelinin 1882-ci il hesabatında deyilirdi: “Müsəlman məktəblərində tədris ərəb dilində uşaqlara aydın olmayan dualar öyrətməkdən ibarətdir, uşaqların tatar (Azərbaycan - Y.Q.) dilində oxu və yazı bilikləri uzun illər məktəbə gəldikdən sonra əldə edilir, ona görə ki, bütün təlim şüursuz surətdə aparılır. Tədrisin məzmunu məktəbdarın öz biliyindən asılı idi, bütün məktəblərdə Quranın mütaliəsi məcburi idi, onu ehtirasla oxuyurdular, möminliklə dinləyirdilər, ancaq başa düşmürdülər” (17).

Tədrisin gedişi kimi şagirdlərin mütaliəsi də səmərəsiz olmuşdur. Bu da ondan irəli gəlmişdir ki, kitabxana fondunun əksəriyyətini ana dilində olmayan və heç bir dünyəvi bilik verməyən dini-idealist kitablar təşkil etmişdir ki, bunların içərisində həm tədris, həm də sinifdən xaric mütaliədə başlıca kitab “Quran” olmuşdur. A.Çernyayevski yazırdı: “Quranın mexaniki mütaliəsini, əlbət ki, ərəb dili biliyi adlandırmaq olmaz” (7). Müsəlman məktəblərinin müəllimlərinin maddi vəziyyəti də çox dözülməz halda idi. Dövlət tərəfindən heç bir maddi kömək almayan müəllimlər valideynlərin və şagirdlərin cüzi maddi yardımlarının ümidinə qalmışdı. Azərbaycanın XIX əsr maarifçilərindən olan M.A.Şahtaxlı “Müsəlmanların məktəb aləmi” məqaləsində göstərirdi: “Mək-

təbdarların maddi vəziyyəti həqiqətən müsibətdir. Nə ictimaiyyət, nə dövlət, nə də ali ruhanilər məktəbdarlara heç bir şey vermirlər. Onlar həmişəlik cüzi aylıq əmək haqqı (ayda 30 qəpikdən bir manata qədər) və arabir şagirdlər tərəfindən verilən hədiyyələrlə dolanırlar” (23).

Ancaq şagirdlər məktəbdə aldıkları elementar biliklərini sinifdən xaric mütləq vasitəsi ilə genişləndirirdilər. Məsələn, mənbələrin birində deyilir: “Qax məktəbinin şagirdləri təlim zamanı əldə etdikləri elementar bilikləri məktəbdə dərstdən sonra ana dili və rus dilində olan kitabların mütləqsi ilə tamamlayırlar” (14, v.34).

Beləliklə, 1860-cı illərdə yeni yaranan müsəlman məktəbləri binanın, tədris vəsait və vəsaitlərinin çatışmaması, müəllimlərin maaşının az olması və s. səbəblərin ucbatından tədrisə bağlanıb (1849-1879), kitabxanaları dağıdıldı. 60-cı illərdən sonra yalnız Tiflis və Zaqatala müsəlman məktəbləri qaldı. Zaqatala məktəbi isə üçsinifli ibtidai məktəbə çevrildi ki, bu da sonralar qəza məktəbi adlanırdı (11, v. 58).

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan tarixi. I-II c. – B., 1961.– 500 s.*
2. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I-II c. – B., 1943. – 346 s.*
3. *Azərbaycanda xalq maarifinin inkişafı yolu. – B., 1945.–S.159.*
4. *Черняевский О. Итоги народного образования кавказских мусульман // Газета «Кавказ», 1895, №24.(Тифлис).*
5. *Əhmədov Ə. A.Bakıxanovun məlum olmayan layihəsi haqqında // BDU-nun «Elmi əsərləri». – B., 1995.*
6. *XIX əsrdə Azərbaycanda məktəb təhsilinin inkişafı tarixi. – B., 1972.*
7. *Gürcüstan Resp. Dövlət Tarix Arxivi, fond 423, siyahı 1, iş 171, vərəq 246, 58.*
8. *Gürcüstan Resp. Dövlət Tarix Arxivi, fond 416, siyahı 3, iş 415, vərəq 47, 31.*
9. *Gürcüstan Resp. Dövlət Tarix Arxivi, fond 425, iş 502, vərəq 337.*
10. *Gürcüstan Dövlət Tarix Arxivi, a) fond 416, 58; b) fond 422, s.1. iş 171 58; c) fond 425, iş 422, v. 34, 27.*
11. *Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. – B, 1956.*
12. *Хумесов И.М. Меджлиская школа в Шемахе // Газета «Кавказ», 1881, №188 (Тифлис).*
13. *Qafqaz Tədris Dairəsinin 1882-ci il hesabatı. – Tiflis, 1883.*
14. *Onullahi S. Azərbaycanda XIV-XV əsrlərdə maarif və məktəb // “Azərbaycan məktəbi” jurnalı.– B., 1973, №7, S.50-55.*
15. *Onullahi S. Azərbaycanda Səfəvilər dövründə maarif sistemi // “Azərbaycan məktəbi” jurnalı.– B., 1974. №7, S.71-75.*

16. Seyidov Ə. *Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı tarixindən*. – B., 1958.

17. Шопен И. *О положении просвещения в Армянской области*. – Ереван, 1836.

18. Шахтаминский М.А. *Школьная жизнь мусульман // Газета «Кавказ», 1892, № 30, (Тифлис)*.

19. Таğıуев Н. *Azərbaycanda kitabxanaçılıq işi (XII əsrdən 1920-ci ilə qədər)*. – B., 1964.

Ю. ГАЗИЕВ

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ШКОЛЬНЫХ БИБЛИОТЕК АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

После распространения христианства на севере Азербайджана в церкви занимались образованием и воспитанием молодого поколения. Там были библиотеки, которые состояли из 5 видов книг.

Но через определенное время Азербайджан подвергалось нападению арабы. Албанские школы с библиотеками, и храмы были разбиты, новые школы, медресе, и мусульманские школы были образованы. После Российского нападения наравне со школами, медресе и другими очагами образования, существовали и библиотеки.

Y. GAZIYEV

HISTORY OF THE SCHOOL LIBRARIES IN AZERBAIJAN

SUMMARY

After spreading Christianity in the north of Azerbaijan (Albania) churches have leded young generation's study-bring-up function. There have been 5 libraries that they have been consisted of 5 kinds of books.

But, after passing time, Azerbaijan has been exposed to Arabian occupation, Albanian schools with their libraries and temples have been ruined down, new schools, madras and Muslim schools, libraries have been formed. After Russian occupation libraries also have been existed at the same time with schools, madras and education centers.

The noted libraries have widely served to the growing generation.